

Musa han

Category: Kitapcy, Sözlär, Taryhy şahslar

написано kitapcy | 21 января, 2025

Musa han

Annatagan NURGELDIÝEW

► MUSA HAN

Günbatar ýomutlaryň we Eýranyň Türkmensährasynyň içinde iň meşhur hanlaryň biridir. Ol XVIII asyryň ikinji ýarymynda ýaşap geçipdir. Atasy Öwez handyr. Dädesine Nazar sümme, ejesine Näzigül diýilýär eken. Ejesine "gojuk ýa-da pezze taýpaayndan bolmaly" diýen iki maglumat bar.

Etrek etraplarynda doglupdyr. Ol atasy Öwez han ýaly, parasatly, dilewar, sahy hem-de göwresi uly kişi eken. Jedelli meseleleri gylyçdyr tüpeň bilen däl-de, parahatçylykly ýol bilen çözmegiň tarapdary bolupdyr. Onuň döwründe golastyndaky ilat ýazylyp-ýaýrapdyr. Muny Türkmensährada şu günlerem aýdylýan goşgy bendi tassyklaýarlar:

Musa handyr hanymyz,
Ak tüwüdir nanymyz.
Ol han bolaly bäri,
Başna gitdi malymyz.

Soňky setirler şol mahallar ogry-jümriniň az bolanlygyny-da aňladýar. Ýogsam, ylaýta-da, geçmişde mal-gara başyna, ýagny çopansyz erkin gezdirilmeýär. Bu Musa hanyň aýratyn nygtamaly ugurtapyjylygydyr.

Musa han günbatar ýomutlaryň akatabaýynyň uzynagynyň sakawy taýpasyndan bolupdyr. Onuň ýiti akylyny, synçylygyny durmuşda köp synap görüpdirler. Bir gezek nökerleri bilen gelyärkä göçülen ýurduň yzlarynyň üstünden barýar.

Ýüzbaşy:

- Han aga, bi ýurt haýsy taýpanyňky? – diýip soraýar.
- Gögüňki. Sebäbi bi taýpa öýlerini tertipsiz gurýar. Bitertip

yzlar hanyň aýdanlarynyň dogrulygynyň şeksizligini aňladýar. Gidiberýäeler. Ikinji göçülen ýurduň üstünden gelýärler. Başky sowaly gaýtalaýarlar:

– Han aga, bi ýurt haýsy taýpanyňky?

– Sakawy. Görýäňizmi çakyr süňkleri. Nyşana alyp, ~ atypdyrlar. Diýmek, türgenleşipdirler. Bi taýpa awçy hem-de batyrdyr.

Göçülen üçünji ýurduň üstünden barýarlar:

– Bi?..

– Hebipli. At tezegini dörüp görüň. İçinden arpa tapmarsyňyz. Sagtaçan-gysganjrakdyr bi garyndaşlarymyz.

Ýolda ýene ençeme göçülen ýurtda galan yzlar boýunça taýpalara-da baha berdirýärler.

Musa hanyň döwründe goňsuçylykdaky japarbaýlaryň ýer-araçägi Gürgen derýasynyň olumy ~ Akbagyr eken. Şonuň gündogar tarapy akatabaýyňky, günortadan Hazar deňzine çenli-de japarbaýyňky. Ekin ekmäge, mal bakmaga akatabaýyň ýeri giň bolupdyr. Japarbaýlara bolsa darlyk edipdir. Sebäbi olaryň ýeriniň aglabasyny suw tutupdyr. Musa handan ýer sorapdyrlar. Ol bermändir. Goňşular jedelleşip, Ak patyşanyň Çekişlerdäki pristaw naçalnigine arz bilen ýüzlenipdirler. Pristawyň naçalnigi goňsularyň kethudalaryny hem-de Musa hany çagyryýar. Pristaw naçalnigi:

– Musa han, bularyň aýdýany dogrumy? – diýip soraýar.

Hanyň jogaby nagt bolýar:

– Dogry. Japarbaýlar biziň öz doganymyz. Olara bolmasyn etmek niýetim ýok. Ýöne akatabaýyň ýerini bölmek mümkin däl. Japarbaý garyndaşlar bölek ýer talap etmesinler. Hazary bütünleý maňa bersinler. Menem olara tutuşlygyna akatabaýyň ýerini bereýin. Garyndaşlar düşünenoklar. Deňziň düri, balygy ekleýär-ä uly halky...

Paýhas eleginden geçirensoňlar japarbaýlar jedelden el çekýärler.

Musa han soň-da, uruş-söğüş bolmaz ýaly Türkmensähradaky akatabaýlaryň ýerlerine: Akgabyr, Akgala, Akdegiş, Akýap, Akdaş... we ş.m. kimin atlar goýdurypdyr. Bu atlar biziň günlerimizde-de ýörgünli. Hatda "Musa hanyň ýaby" Inçeburnuň

demirgazyk tarapynda häzirem bar.

Wagtynda akylyna aýlanan japarbaýlar gan e döküşiksiz çözenligi üçin, Musa handan hemişerazy bolup gezipdirler. Elbetde, her döwürde arabozar adamlar bolýar. Olar abraýly, güýçli şahsyýetlere çirk ýetirmek isleýärler. Şeýle näkesler Musa han mahalynda-da bolupdyr. Musa hanyň geňeşdary, arasyndan gyl geçmeýän dosty Hatam ýolma (taýpa ady -A.N.) eken. Oña:

– Hatam, seniň Musa handan näme kem ýeriň bar? Gaýtam, dilewarrak. Özüň han bol – diýip, küşgüren tapylypdyr. Onda Hatam ýolma:

– Musa han kellesi agryp ýatanda-da, öýüne baş atly myhman gelse, unudyp, oturyberýär, ýene-de bir baş atly gelse sagalaýýar. Ine, şu häsiýetini başaramok. Aş-çörekli, sahy kişi. Meniň şol sebäpli-de, han bolmak niýetim ýok – diýip jogap beripdir.

Näkesler ahyry Musa hany berk ynjydydylar. "Senden adalatly han bolmaz" diýen ýaly şerebeli, bolgusyz sözleri eşitdirmegi gurnapdylar. Onsoň Musa han öýkeläp, Etrek ýakasyndan Türkmensähra daýylarynyň ~ gojuklaryň ýanyna göçüp barypdyr. Gojuklaryň hanyna Tagan çöňne diýilýär eken. Tekepbir...

Bir gün irden turup görseler, gojuk obasynyň daşyna arpa sepilipdir. Gojuk hany bu ahwaly Musa hana aýdýar. Biraz pikirlenen Musa han:

– Duşman bar ýerinde içinde dost-da tapylýar. Bu alamat duşmanyň çozjaklygynyň mälim edýän dostuňyzyň duýduryşy. Söweşe taýyn boluň.

Tagan çöňne "maňa bi ýerlerde çozjak tapylmaz" diýip Musa hanyň pähimine parhsyz garapdyr. Musa han:

– Han, duşman çozanda bilersiň. Onda giç bolar – diýip, gojuk hanyny ýene hüşgärlige çagyrypdyr. Bu gürrüň Musa hanyň ejesiniň gulagyna eşitdirilýär. Näzigül eje ogluna pent berýär:

– Oglum, bi taýda ýekesiň. Ýekäniň bolsa çaňy çykamaz. Habardar bol özüň.

Herhal gojuk hany obanyň gündogar tarapyna garawul goýupdyr. Muny bilen Musa han:

– Düz ýerden duşman gelmez. Günorta tarapyňyz jeňňel. Şol tarapdan çozar. Onsoň garawuly günorta-da goýuň.

Özüne juda göwni ýetýän Tagan çöňňe bu gezegem Musa hanyň pähimine gulak asmaýar. Duşman bir gije duýdansyzlykda günortadan ~ jeňňel tarapdan çozýar. Öýlere ot berýärler. Oglan-uşak, aýallar eňşeşip, günbatara gaçýar. Olar ýollaryny kesýän Gürgen derýasyndan geçmeli. Aglabasyna geçmek başardýar. Ýöne bir zenan ýaralanyp geçip bilmeýär. Äri üstünden gelipdir. Ony alman, gyssanmaç taşlap gidýär. Soňra Musa han gelýär. Bir atda özi, ejesi aýaly. Musa han ýeňilräk ýaralanan zenany atynyň guýrugyndan tutduryp, Gürgen derýasynyň ýalpagrak olumyndan geçiripdir. Soň bu oluma-da "Ýesir geçen" diýip at galypdyr. Günbatar ýomutlarda "ýesir" sözi "aýal, zenan" diýen manyny-da aňladýar. Häzirem bu olumy "Ýesir geçen" diýip tutýarlar. Kümmethowuzda bolanymyzda, baryp gördük. Olumy surata düşürdik. Tagan çöňňäniň garawul goýan ýerine-de baryp gördük. Dogrudanam, eliň aýasy kimin tekiz meýdan. Giň düzlügiň sakçysy şekilli häzirem bir depejik bar. Şol ganly gije bilen baglanyşykly bu depejige ilat "Garawul depe" diýip, at goýupdyr.

Indi kelim agyz şol ýaraly zenan barada. Ol adamsyna:

– Men aýrylyşjak, senden. Kyn günde taşlap, gaçdyň. Özümem Musa hana heleý üstüne barjak – diýip, berk aýdýar.

Şol pikir bilen Musa hanyň gaşyna gelýär. Ynsaply han gelniň teklibini ret edýär.

Musa han ýurdundan gaýdanda, salym geçmänkä, agzalalyk başlanýar. Bir oba beýleki bir oba çozýar, maly talaýarlar, ýesir alýarlar. Yaşulular jem bolup, Musa hanyň ýanyna barýarlar, il-güne eýe çykmagy töwella edýärler. Han yaşulularyň maslahatyny alýar. Ýurduna dolanýar. Ýagdaý kadalaşýar. Ilat arabozarlara berk daryşýar.

Musa han ahyry Türkmenähranyň "Akgala" diýen ýerinde hemişelik ýurt edinmegi ýüregine düwýär. "Atyra çal" atly ekin we öri meýdanyny berýärler. Bu meýdana dagdan çeşmeler akypdyr. Lälezarlyga öwrülipdir. Beýleki hanlyklar "Atyra çaly" ekseler üçden birini Musa hana bermel bolupdyr. Hanlaryň öz arasynda oňsuzlyk döräpdir. Musa han "jedeller biraz

köşeşsin" diýen niýet bilen Jürjäne göçmeli bolýar. Kürt hanynyň biri Musa hany synamak isleýär. Bölek atlysy Musa hanyň göçüniň önünden çykýar. Ýüzbaşy:

– Han aga, saňa salama geldik. Ýöne külli ýomudyň hany bolup, göçüp ýörmek gelşiksizräk ýaly... – diýip, ön öwredilen sözleri aýdýar.

Hanyň jogaby kesgin bolýar:

– Meniň göçüm Siziň oturyşyňyzdan zyýadadyr.

Düşüberiň.

– Eýle bolsa, biziň şanymyza toý et.

– Baş üstüne.

Musa han göçe rugsat berýär. Ol kürt hanynyň şeýle şert goýjaklygyny ön aňlapdyr. Onsoň toý enjamlaryny tutup gaýdypdyr. Derrew ýüz sany at gazyk kakdyrypdyr. Halydyr keçe düşedipdir. Goýun öldürilip, çay-nahar berlipdir...

Musa han Jürjäne baranda-da hanlaryň jedelleri saýpallaşmandyr. Gaýtam güýçlenip, ganjaryşypdyrlar.

Musa han häzirki Alyabat şäheriniň demirgazygyndaky "Kemal han" meýdanynda ýerleşipdir. Şol döwürde oňa "Bedir" diýlibem atlandyrylypdyr.

Musa hanyň tagallasy bilen hanlar bir ýere üýşürilipdir we ylalaşyga gelnipdir. Biz şol ylalaşygyň dokumentini Kümmethowuzda bolanymyzda köp gözledik. Ahyry zähmetimiz reýgan bolmady. Musa hanyň kowmundan Şanazar hajydan fotokopiýasyny aldyk. Ylalaşyk köne arap-pars ýazuwynda düzülipdir. Käbir harpy, sözi wagtyň geçmegi bilen könelip ýada zaýalanyp okap bolmady. Sözlemler tagaşyksyz düzülipdir. Herhal bu ylalaşygy syntgylaman, tebigylygyna okyjylara ýetirmegi makul bildik. Ony kyrk ýaşly, Türkmensährada sarpasy juda uly Abdyljepbar ahun Hally hajy ogly sakawy terjime etdi:

"Yslamy we milli şerigat boýunça ylalaşygy kabul etdiler:

Uly makamlylar (mertebeliler -A.N.) Musa han we Emir han, türkmeniň ak taýpasyndan. Makamy (mertebesi) uly, (yzzaty artsyn we ýagşy bagt ýoldaşy bolsun) Aly Ryza han, Gara Musawy, Luý Gajar we onuň başga ortaklary; öz aralarynda çykmakda (?) belli paýlaryna görä we olar beýik mertebeliler:

Kerbelaýy, hanlar hany Nazar han, we... lary... hanym we Sara hanym we Hädi han we Nasrulla han, Agajan we Ahmet han, Nejep aga we Hüseyin han, we Bibi hanym we Sa...i hanym we Mahbibbi hanym we Sekine hanym we hanym Büzürk we Patma hanym we Hajymuhammet Hasan aga, Bakçy we başga bilinýänler. Hemmesi "Atyra çal" obasynyň goşugly dörtten biriniň goşugly üçden ikisine Asrtabatda ýerleşen oba şerigat we orfy (adat) degişli zatlary oturdylýan ýurt we... We käriz işlenýän we işlenmeýäni we ekilýän we ekilmeýäni we ulanylýan we harap (zaýa) we başgalar eýelikden... we ulanyp hem bolsun. Şo aýdylan dörtten birden goşugly üçden bir at berilsin ýa berilmesin, aýdylsyn ýa aýdylmasyn we şunuň ýaly ylalaşygy kabul etdiler. Hemme şertler bile dogrulykdan we lazymlykdan beýik mertebeliler Musa han we Emir han türkmen. Aýdylanlary hoş görýän jenap... şerigat öwrülip gelýän ýeri öz wagtynyň ýekesi, hormatly Aga ahun, molla Muhammetweli (şony Alla salamat etsin!) beýik mertebeli Muhammet Bakyr han, Ryzaguly hanyň orunbasary we başga ortaklary erkek we zenandan öz belli paýlary boýunça, üýtgetmek ýoly boýunça aýdylan obanyň goşugly üçden ikisinden goşugly üçden biri aýdylan degişli zatlary bile üç bölek aýdylan ikiň arasynda oňşulan zatdan üçden ikisi Musa hana we galan üçden biri Emir hana degişlidir. Ylalaşygyň deregine belli deň üç yük gyzyl bugdaý we Astrabadyň... iki tandydygly 60 men (agyrlyk ölçegi -A.N.) bugdaý Astrabat (häzirki Gürgen - terj.belligi) wakri (ýüki) bilen şu ýylyň 1288-e, seretanyň deslabynda (tomsuň başky aýy, iýun) gowşurylmaly. Şol ylalaşyk deregini aýdylan ylalaşýanlara 3 bölek şu şert bile... mülki we diwany we başgalary öz paýyna göräki üçden biridir. Aýdylan boýun çekmeli. Her wagt şo taýdan bir ogurlyk ýa galtamanlyk bilen... Aýdylanlar alyş we şaýat geçiriş etmeli. Şo obada ýaşaýanlaryň mal we janlaryny saklamaly. Ters bolan suratynda ylalaşýanlara gaýtarmak ygtyýary bardyr. Alty aýa çekmek ygtyýary ýok, alty aýdan soňra bar. Şu baglanyşyk: "1287 ýyl, meret aýynyň 28 güni".

Bu hijri senesi 1871-nji milady ýylyna gabat gelýär.

...Abdyljepbar ahun terjime edip bolandan soň, meniň içki

oýlanmamy aňan ýaly:

– Hanlar, gaharlaryna zordan döz gelen bolmaly. Sözlemler pytyraň düzülipdir – diýip aýtdy.

Başda belleýşimiz ýaly, bu gymmatly dokumentiň ýazgylaryndaky sözlemleriň gurluşynyn tebigylygyny sakladyk. Iň soňky, ady ýazylygy Musa hanyň möhüri. Görnüşi ýaly, özem iki paý almagy başarypdyr. Bu onuň hanlaryň içinde abraýynyň uludugyny görkezýär. Aýdylyşyna görä, hasylyň bir paýdan gowragyny has mätäçlere, garyplara, ýetimlere beripdir. Ýlalaşykda ýazylyşy ýaly, hanlar biri-birine çozmandyr, uzak mahallap, oňşup oturypdyrlar. Soňra Eýran hökümetiniň häkimi Musa hanyň golaýyndan mekan tutunypdyr. Hanlaryň aglabasy salama barypdyrlar. Musa han näme üçindir, saklanypdyr. Musa hanyň daşgynrak garyndaşy gök taýpasyndan bolan, batyrlykda ýakasyny tanadan Diwana kör hem häkime ugrapdyr. Musa han oňa nökeriniň birini iberipdir: "Batyr yzyna öwrülsin. Ýogsam, başyna ölüm düşer". Aslynda Musa hanyň ilat içindäki at-abraýyna gizlin görüpçilik edýänler yňdarma Diwana kör häkim bilen arasyny sazlamak eken. Ýaşulularyň aýdyşyna görä, Diwanany öňe nahar alnanda mekir häkim öldürdipdir. Basym hanyň özüni häkim çagyrypdyr hem-de:

– Şu gapydan geläýme – diýip, berk aýdypdyr. Ýomut hany sesini çykarmandyr. Emma Musa han soň ýene bir gezek häkimiň jaýyna barýar. Dergazap bolan häkim gygyrýar:

– Saňa aýtdym-a, şu gapydan gelme diýip...

Musa han gülümsireýär:

– Men beýleki gapydan girdim.

Sebäbi häkimiň jaýynyň iki gapysy bar eken. Onuň akyl-huşuna syny oturan häkim ýumşayar. Hormatyna nahar berýär.

Musa han "Iki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz" diýen dana pikir eýerip, basym Balkan welaýatynyň "Däneata" atly ýerine göçýär. Ýedi gije-gündizläp toý edýär. Balkan etrabyňyň ilaty hanyň öz topraklaryna gelenine juda begenýärler.

Hazar deňzinden gündogar tarapda serhedi kesgitlemek hakynda rus-eýran konwensiýasyna gol çekilýär. Ruslar tarapyndan patyşanyň adatdan daşary diplomatik wekili hem-de doly ygtyýarly ministri Iwan Zinowýew, beýleki tarapdan, Persiýanyň

şasynyň daşary işler ministri Mürze Seýit han Motemenul Mülk gatnaşýar. Etrek derýasynyň hanasy Esenguly aýlagyndan Çata (häzirki Gyzylyarbat etrabynda degişli -A.N.) çenli serhet bolmaly. Serhet bolsa Soňydağ hem-de Sagyrym dağ gerişleri boýunça Çatdan demirgazyk gündogar tarapa gidýär. Umuman, eýran-türkmen serhedi şu konwensiýada belrlenilýär. Bu baglanyşyk musulman ýyl hasabyndan 1299-njy ýylyň 29-njy moharreminde, milady ýyl hasabyndan bolsa 1881-nji ýylyň 9-njy dekabrynda düzülýär. Ruslar Gökdepe galasyna çozmakçy bolanlarynda bärden, günbatardan barypdyrlar. Şonda Musa hany zor bilen äkidipdirler. Bu barada professor Mehmet Saraý "Türkmenler imperialism zamanynda" atly ylmy işinde şe6lw ýazýar:

"Dykma serdar maslahata ruslaryň otrýadlaryna ýomut tiresinden iki sany türkmeniň ýol görkeziji bolup gelendigini, biriniň Musa han we beýlekisiniň Molla Dünärdigini aýtdy. Ol şeýle hem Musa han bilen dilleşendigini, rus otrýadlarynuň matlaplary barada onun habar berip durjakdygyny-da aýtdy".

(Seret: "Garagum žurnaly, 145-nji sah, 1992 ý, N"9-njy sany).

Galanyň töweregi gabalýar. Ruslar birbada Gökdepäni alyp bilmeýärler. Basym galanyň töweregindşki otlar gurap başlaýar. Musa han: "Doganlar, duşman galanyň aşagyndan barmak isleýär. Şol sebäpli, galanyň tegelek içinden gazyp suw goýberin" diýen habary ýetirýär. Gabawdakylar şeýdýärler. Barybir güýçler deň dälidi. Ruslar hemme babatda rüstemdi.

Musa hanyň galany goraýjylar bilen edýän gizlin aragatnaşygy duýlup, ruslar tarapyndan tutular. Gökdepeliler Musa hana nähili boşadyp boljaklygyny maslahat sorap, habar ýetirmegi başaryrlar. Musa han bolsa:

"Meni rus bolköýneklerine ýamanlaberin" diýen jogaby berýär. Ahallylar onun aýdyşy ýaly edýärler. Ruslar weli, köp ikerjiňlenmeden soň: "Musa han dogrudanam biziň tarapdarymyz eken" diýip ony boşadýarlar. Gökdepäni goraýjylaryň ykbaly-da pajygaly gutarýar.

Bu parasatly hanyň ömrünün soňky pursatlary, niredede aradan

çykanlygy häzirlikçe anyklatmady. Ýöne B.R.Logaşowa "Eýran türkmenleri" (Moskwa-1976) atly kitabynda Musa hanyň Türkmensähra general-gubernator (häkim) bellendigini ýazýar. Herhal onuň il ogly bolandygy mälim. Özem kiçigöwünli eken. Çagasynyň birini göterip durka:

- Özüň han, ýene-de çaga oýnadýarsyň – diýenlerinde:
- Uly iliň hany, öz öýümiň guly – diýip jogap beripdir.

Öwez han we Musa han barada materialy toplamaga ençeme adam ýardam berdi. Heniz oglantakkam dädem Nurgeldi Annatagan oglundan (merhum), Mämmed Musa oglundan (merhum) bu hanlar hakynda köp eşidipdim. Şeýle-de kömek eden kümmethowuzly Janmämmed hajy Söýünç ogluna, Abdyljepbar ahun Hally hajy ogluna, doganlar Magtymguly we Gylyç дәde Gaýly ogluna, Annatagan Arçyn hajy Annamämmed ogluna, Annamämmed Annatagan Arçyn hajy ogluna, Agöýli Maşatguly batyr ogluna we beýlekilere aýratyn minnetdarlygymy bildirýärim.

1992 ý.

Taryhy şahslar